

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавничарада:

Борис ПАТОН – голова
Любомир ВІНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Іван КУРАС • Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО
Омелян ПРИЦАК • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ – головний редактор
Ярослав ДАШКЕВИЧ – заст. головного редактора
Ігор ГИРИЧ – відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО • Іван БУТИЧ
Сергій БЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦІК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДУРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 8

Серія
ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ
(1906–1916)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2007

ББК 63.3 (4 УКР)
Г91

*Випущено на замовлення Державного
комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою «Українська книга»*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядники Мирон КАПРАЛЬ, Андрій ФЕЛОНЮК

Автори коментарів: О.Вінниченко, Л.Войтович,
М.Капраль, Я.Книш, О.Кулчицький,
С.Панькова, Л.Тимошенко, А.Фелонюк

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-484-0 (т. 8)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2007
- © Коментарі, автори, 2007
- © Видавництво «Світ», дизайн та художнє оформлення, 2007

РОЗДІЛ II

ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЙНІ СТАТТІ,
ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ГАСЛА

НОВІ ГІПОТЕЗИ З ІСТОРІЇ СТАРОРУСЬКОГО ПРАВА

Критичні замітки з приводу праці К.Л.Геца

Завдяки тому, що пам'ятки нашого старого права стали вихідним моментом формального і матеріального права Росії, в університетських викладах російських університетів ці пам'ятки, а особливо "Руська правда", досить рано були до певної міри досліджені, і вже в середині XIX віку були усталені тези, на яких оперлися всякого роду пізніші висновки по історії староруського права. Подібно як з формального, текстуального боку праця Калачова, переведена в 1840-х роках*, стала підвалиною для всіх пізніших дослідників — неважаючи на всі свої слабкі сторони, не заступлена до нинішнього дня чимсь новішим (пок[і́йний] Павлов-Сильванський забрався до нового видання текстів, але, на жаль, умер, не довівши до кінця свого плану)* — так і в дослідках над правом висліди славних німецьких юристів першої половини XIX в. — Еверса, Рейца, Тобіна* — дали ту підставу, на якій оперлася пізніша аналітична робота над старим нашим правом. Звернена переважно на питання спеціальні, інтерпретативні, вона взагалі мало охоча була до ставлення і досліджування питань загальніших, може бути — свідомо тих труднощостей, з якими зв'язане вияснення цих загальніших питань, частіше, може, переоцінюючи певність і непохитність тих загальних тез, від яких виходила. Тим часом в цих тезах далеко не все було так ясно і певно.

Почати передусім з історичної перспективи, з хронологізації редакцій "Руської правди", з котрої вона виходила в своїх поглядах на еволюцію нашого старого права. Прийнявши від дослідників першої половини XIX в. поділ коротшої Правди на дві редакції, з котрих перша обіймала перших 17 параграфів по загальноприйнятому поділу, новіша література перейняла від неї як правду загальноприйнятую непохитну тезу, що майже не потребує доказів і вияснення, — тезу, що ся найстарша запись права належить часам Ярослава. Тим часом, як і я свого часу вказував в III томі своєї "Історії України-Руси", від с. 353 — добу Ярослава для сеї редакції можна приймати як *terminus non post* [хронологічну межу] — себто, що ся запись права з'явилася не пізніше часів Ярослава, але, може бути, і раніше. Спеціально на часи Ярослава вона не вказує абсолютно нічим; прив'язуючи її до епохи Ярослава, старі дослідники виходили з одного боку — від традицій про Ярославову Правду взагалі (хоч в рукописах Ярославовим іменем надписується ширша Правда, а не коротша), а з другого боку — власне від *terminus non post*: раз додаткові статті до сеї старшої редакції походять від синів Ярослава, то старша редакція не може бути пізнішою від Ярослава, і здавалося найбільш натуральним бачити в ній законодавство Ярослава —

доповнене його синами. Се, одначе, не значить зовсім, що право першої редакції не могло бути старшим від Ярославової доби. Але здогади про його більшу давність, висловлювані в літературі в досить обережній, гіпотетичній формі, не знаходили спочуття в ширших кругах дослідників, які переважно стояли міцно при Ярославовій добі як хронологічній даті сеї першої записі, не входячи навіть ближче в се питання. З тим більшим признанням треба повітати новішу пробу поставити се питання руба, різко розриваючи з прийнятою і канонізованою гадкою. Зробив се німецький дослідник проф. Гец в першім томі своєї праці “Das Russische Recht (Русская правда)”, виданім в 1910 році і присвяченим власне найстаршій редакції Правди. Предложена ним проба реконструкції історії староруського права зробила сильне вражіння своєю сміливістю і свободою від традиційно прийнятих поглядів і викликала цілий ряд критичних оцінок; тепер, коли маємо його працю в цілості (останній четвертий том вийшов при кінці 1913 р.), годиться і нам спинитися над його гіпотезами по історії нашого старого права. Але передусім кілька слів про саму працю і її автора.

Карл Леопольд Гец (Goetz), ще молодий, але дуже трудящий і плідний учений; роджений 1868 р., він 1891 р. скінчив Боннський університет, де кілька літ пізніше зачав свою університетську діяльність, і від р. 1902 займає в нім спеціальну катедру старокатолицьких дисциплін. Свою літературно-наукову діяльність відкрив він монографією про Кирила і Мефодія, потім перейшов до студій над церковним життям і канонічним правом київської доби: в 1904 р. вийшла його монографія про Київський печерський монастир в передтатарській добі (das Kiever Höhlenkloster als Kulturzentrum des vormongolischen Russlands), рік пізніше — головніші пам’ятки канонічного права київської доби з перекладом і коментарем (Kirchenrechtliche und kulturgeschichtliche Denkmäler Altrusslands — правила м[итрополита] Іоанна, “вопрошания” Кирика і правила св. Іллі), по сім монографія по історії Церкви київської доби: Staat und Kirche in Altrussland, Kiever Periode 988—1240 (1908). Від сих занять канонічним правом і церковним життям київської доби автор перейшов до студій історії старої Русі, і, правдоподібно, піде далі в сім напрямі, діставши від факультету постійне поручення для викладів історії і географії Східної Європи.

Свої публікації щодо “Руської правди” проф. Гец почав виданням тексту всіх трьох редакцій з перекладом і коментарем в академічній програмі свого університету за 1909 р. (Russkaia Pravda — Das Russische Recht). Сей переклад (з оригінальним текстом en regard [в додатку]) він повторив потім в великій публікації, про котру я тут зняв річ. Від 1910 р. вона почала друкуватися в “Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft” і разом виходила особними книжками коштом накладні Енке в Штутгарті щороку по тому: перший присвячений першій редакції, другий — доповненням до

неї, котрі він трактує як другу, самостійну редакцію “Руської правди”, третій і четвертий — ширшій Правді¹. Окрім коментаря до тексту, що розрісся тут в цілі томи, автор на підставі деталічного аналізу сих пам’яток ставив своїм завданням представити історію розвитку староруського права — і ся сторона його праці і викликає в нас особливий інтерес.

Пристаючи до досліду “Р[уської] правди”, автор кладе особливий натиск на те, що кожна редакція “Р[уської] правди” передусім мусить бути студійована окремо, як окремішна пам’ятка, а не в суміш з аналогіями з інших редакцій. Принцип не новий, в методиці історичної чи літературної критики загальнопризнаний, але він дійсно не додержувався в дослідах над “Рус[ькою] правдою”; і сим пояснюється, що історична фізіономія старшої редакції не виступала так виразно, як треба, коли її постанови ставилися в одну лінію з аналогічними постановами ширшої редакції і з них доповнялося те, чого бракувало в старшій редакції. Розуміється, се не виключає користання з аналогій, уживає їх і Гец в інтерпретації постанов старших редакцій, але його пригадка, що норми старшої редакції мусять об’яснюватися з тих принципів, які лежать в основі сеї записі — не всуміш з тим правним матеріалом, який дають всі редакції разом, вповні оправдана і дуже на місці.

Студіюючи відповідно сьому принципіві старшу редакцію саму для себе і старанно відмежовуючи її від пізніших, автор підчеркує глибокі різниці, які відрізняють її від найближчої, другої, як він її називає — “Правди Ярославичів”. Насамперед він кладе натиск на той факт, що старша редакція не знає вири другої редакції в значінні кари княжої, плаченої до державного (княжого) скарбу. Починаючи від § 6 по поділу Сергеевича² як найбільше ясного змістом (Аще ли себе не может мьстити, то взяти ему за обиду 3 гривнѣ) і переходячи потім всі постанови старшої редакції, від більш ясних до менше ясних, автор констатує, що старша редакція знає тільки приватне відшкодування (“за обиду”), плачене пошкодованому (коли він не укарав шкідника фізично). Вислід сам по собі не новий. Правда, більшість дослідників приймає, що старша редакція теж знає княжу кару, тільки не говорить про неї виразно; але деякі, як прим[іром], з новіших той же Сергеевич приймав, що справді старша редакція не знає кар публічних, а тіль-

¹ Erster Band — Die älteste Redaktion des Russischen Rechtes, 1910 р., ст. VI + 312; Zweiter Band — Die zweite Redaktion d[es] Rus[sischen] Rechtes, 1911, ст. VIII + 282; Dritter Band — Die dritte Redaktion d[es] Rus[sischen] R[echtes], 1912; Vierter Band, 1913.

² Автор положив в основу свого видання і своїх студій видання Сергеевича (“Русская правда” в четырех редакциях, 1-е вид[ання], 1904) — його поділ на параграфи і прийнятий ним за основний список Археографічний, замість Академічного, взятого за основний Калачовим і за ним В[ладимирським]-Будановим*.

ки приватні відшкодування, і в тім глибока різниця між нею і пізнішими редакціями. Але проф. Гец іде далі. Він вказує, що старша редакція взагалі не знає княжого суду, княжого права і виводить з того, що суд першої редакції — се суд не княжий, а суд громадський: се право часів передкняжих, тих, коли княжий устрій ще не встиг опанувати відносин правних, судівництва і праводавства: се право виключно звичаєве, право часів громадської самоуправи.

І ся гадка властиво не нова. Уже Татищев — той сам, що знайшов “Рус[ьку] правду” (коротшу) і звернув на неї увагу, вважаючи її ділом Ярослава, був того переконання, що самий зміст її на кілька століть старший від Ярослава, і на доказ того посилався і на згадки про “закон руський” в умові Олега з греками, і на різні архаїчні прикмети змісту і мови Правди. Сей погляд був прийнятий і пізнішими дослідниками, і особливо розвинений Тобіном в його книзі “Die altesten Gerichtsordnungen Russlands”. Він також вказував на згадки старих трактатів з греками, бачучи в словах про “устав” руський вказівку на писане право, найстаршу Правду, і висловив своє переконання, що “Руська правда” в її найстаршій формі, без сумніву, належить не тільки що передхристиянським, але і “передмонархічним часам”. Ярослав тільки потвердив старе право, не змінюючи, і тільки його сини ввели сюди нові елементи. На доказ того Тобін теж вказував, що в старшій Правді нема згадки ні про князів, ні про бояр, ні про християнство, як то бачимо в Правді Ярославичів.

Проф. Гец в своїй книзі, на жаль, не спинився на гадках і аргументах сих давніших своїх попередників¹, але його книга властиво розвиває тезу Тобіна і йде далі вказаною ним дорогою. Насамперед старанною філологічною і річевою аналізою тексту (проф. Гец справедливо вказує на потребу таких текстуальних студій, які дійсно не в однім можуть дати цінні вказівки для історії самої пам’ятки) він старається установити первісний початковий текст старшої Правди. На підставі більш або менш важних аргументів він виключає §§ 3, 13, 14, 18, 21, 24 і 25 по поділу Сергеевича (постанови з вичисленням національної приналежності, постанови про свод і кінцеві постанови про попсовані чужі річі); і з виключенням сих постанов запись права набирає суцільності в змісті і систематичності в укладі (див. резюме на с. 140—141). Проф. Гец підносить, що отся очищена, первісна Правда визначається незвичною архаїчністю, трактує найелементарніші питання карного права (спочатку порушення чужого здоров’я, потім порушення чужого майна). Навіть в порівнянні з західними аналогічними пам’ятками, *leges Barbarorum*, старша Правда визначається дуже великою елементар-

¹ На се звернув увагу в своїй книзі д. Максимейко, [Опыт критического исследования “Русской правды”], I, с. 42 і д.

ністю — вона не знає різниць кари в зв'язку з класовою приналежністю пошкодованого, обмежується тільки найзагальнішими випадками, устанавляючи однакові окупі за всяке тяжке каліцтво, за всяку рану; не знає тої деталізації, якою визначаються західні *leges Barbarorum*, устанавляючи різні оплати в залежності від розмірів рани, її глибини, довготривалості, від її місця — від того, прим[іром], який саме палець скалічено і як — відрубано зовсім, чи ні, тим часом як старша Правда однаково трактує скалічення кожного пальця, не входячи в такі деталі, — се впадає в око особливо в порівнянні з найбільше близькою по гадці автора з західних записей права *lex Frisionum* (с. 228 і д., с. 260 і д.). Старша Правда взагалі не знає ніяких класових чи національних різниць, не згадує про чужоземців, не знає спеціальних привілеїв для членів її дружини чи двора, — побільшеного окupu для них, сеї елементарної охорони князем своїх людей; се вказує на часи перед розвоєм князівсько-дружинного укладу. З другого боку, ще більш архаїчна подробиця: старша Правда говорить не про свій городський округ, а про свій мир (“в своемъ миру” § 17 — ширша Правда, повторяючи сю постанову, заступає се словами “въ своемъ городѣ”). Епоха старшої Правди — се епоха перед розвоєм городського життя, се право громад сільських (с. 272—274). Ніяких чужих впливів — права германського чи візантійського на нім не видно; воно нічим не натякає на існування християнства, не має ніякого сліду впливів варязьких. Признаючи варязький початок Руської держави і значний вплив германського права (для нього вира — се інститут безсумнівно германський, свод — германська процесуальна форма, тому для нього важна можливість виключити з первісної Правди постанови про свод), проф. Гец мусить тим самим дуже цінити свобідну від варязьких впливів запись найстаршого права як прикмету часів дуже ранніх: «“Найстарша редакція “Руської правди” представляє той стан права і ту стадію організації суду, які панували на Русі перед Володимиром і аж до Володимира. Суд, що судить на основі старих правних звичаїв, — се суд громади — ті названі в § 19 дванадцять мужів, що стрінуться нам ще в оповіданні літописі про Володимирову реформу права, як закликані ним до поради “старшини-старці”. Вони завідують внутрішніми справами громади, сполучаючи в одних руках управу з судівництвом — в сих справах князь ще не виступає» (с. 183).

“З порівняння найстаршої редакції “Руської правди” з старшими чи приблизно одночасними правами інших народів бачимо, що запозичення постанов найстаршої редакції в їх первіснім етапі з інших неруських прав, чи то германських, чи візантійських виказати не можна. Найстарша редакція — се пам'ятка (властиво — осад, *der Niederschlag*) первісного (*uralten*) слов'яно-руського звичайового права; самостійність її як виразу слов'яно-староруських правних поглядів не підлягає сумніву: се справді руське пра-

во. Се національне руське право з розвитком зносин Русі з іншими народами, особливо через торговельні зносини з німцями і скандинавами, підпадає впливам чужих прав, але вони помітні тільки в приписках до старшої редакції” (с. 269).

“Приписка § 14 до первісного змісту найстаршої редакції своєю згадкою про варяга¹ вказує на часи, коли варяги стали вже звичайним явищем ва Русі, коротко сказавши — на часи після 862 року. Слова “вира”, *Wergeld* нема в найстаршій редакції; тому що воно прийшло на Русь з германсько-скандинавським елементом, ми, вважаючи на се, приходимо до часу перед 862 р. як до часу спорядження найстаршої редакції. Запозичення своду §§ 18 і 21 з германського права треба теж покласти на часи пізніші від приходу (*Vordringen*) варягів на Русь.

Коли з сього всього приходиться зробити такий висновок, що вже перед сими часами первісний склад найстаршої редакції був уже готовий — ми, отже, мусили б дістати першу половину IX в. коли не VIII вік як час зложення першої редакції в її первісним складі” (с. 272).

Переломовим моментом, як уже почасти видко з наведеного, проф. Гец вважає епоху Володимира.

«Найстарша редакція “Р[уської] правди” показує нам первісне народне право в часах веред Володимиром — коли князі не брали участі ні в відправлюванні суду, ні в уставляванні правних норм (*Rechtssetzung und Rechtssprechung*). Володимир під візантійськими впливами заступає його державно-князівською правною функцією (*Rechtspflege*), передусім хоче він скасувати криваву пімсту і заводить карання за злочин, але се кінчиться компромісом між старим руським правом і під грецькими впливами надуманою реформою. Ярослав закінчує будову свого батька і веде далі судову організацію. Народне право бореться з княжим правом особливо за свою найважливішу інституцію криваву пімсту, тому Ярославовим синам приходиться ще раз поновити скасування кривавої пімсти, вчинене Володимиром; вони знов силуються усунути її. В усім іншій Ярославичі натурально держаться взагалі нових правних відносин (*Rechtsordnung*), заснованих і розвинених їх дідом і батьком, і в поодиноких випадках будують далі на своїй основі — як Ізяслав в своїй уставі § 5 II ред[акції]» (с. 225).

В своїх виводах щодо Володимирової реформи проф. Гец виходить з звісного літописного оповідання: “Живяше же Володимерь в страсть божьи, и умножишася разбое”...

Проф. Гец від звичайно прийнятого толкування сього оповідання відходить у тім, що, по його гадці, тут ішла передусім мова і про форму і вид кари за “розбої”, а про самий принцип публічності переступу і кари за ньо-

¹ Аще ли будеть Варягъ любо колбягъ.

го. На погляд єпископів, вихованих у візантійських порядках, старий порядок на Русі, що вважав “розбої” приватним ділом між шкідником і пошкодженим, яке рішалось без усякої участі князя і держави, тільки громадським судом, і розв’язувалося кривавою пімстою або приватним відшкодуванням — був неможливий в організованій суспільності, і в інтересах порядку і громадської безпечності князь повинен взяти на себе суд і кару. Володимир боїться взяти на себе одвічальність за такий переворот, але в кінці уступив, “отверг” криваву пімсту і “вири” в значінні приватного окупу і завів кари за злочин на візантійський взір. “Раніший, чисто приватний характер злочину і його нагороди (Sühnung) ним був усунений — на його місце він ставить при оцінці вчинку і кари момент публічно-правний” (с. 203). Але хоч ся реформа, по гадці автора, не здіймала з злочинця обов’язку приватної нагороди пошкодованому, все-таки реформа викликала сильну опозицію (автор приймає тут звичайний погляд, що протест викликали головно заведені на візантійський взір кари на тілі). Речниками протесту виступають “старці” і вкінці приходять до компромісу: Володимир на місце візантійських кар заводить грошеві оплати, але вже на користь держави: “Незвісні Русі кари на тілі касуються, зістається давніша заплата за переступ грошима. Але ся оплата грошима не має вже характеру приватного відшкодування як давніше: той момент, що правування (Rechtspflege) траить свій приватний характер і Володимир заводить се правування державне, знаходить свій вираз у тім, що грошевий окуп (Geldbusse) замінюється в грошеву кару, визначувану князем. “Вира” має зістатися¹ — кара, “казнь” в значінні кари на тілі, не заводиться або касується, але вира, визначувана тепер князем, обертається на потреби державні” (с. 206).

Порівняння постанов першої редакції з другою і третьою показує, що старі приватні оплати стали публічними, а поруч них, звичайно в менших розмірах, являлися оплати на користь пошкодованого: старі суми викупу таким чином були конфісковані, а замість них для пошкоджених заводяться нові, поменші оплати. Разом в тим князі, взявши в свої руки судівництво, заводять збільшені оплати за переступ против своїх людей і свого майна. Се, так би сказати, перший ужиток, котрий вони роблять, перебираючи в свої руки суд і право”. Результат сеї правничої роботи перших князів показує себе в другій редакції, себто в другій половині коротшої Правди — так званій Правді Ярославичів. Автор не годиться з загальноприйнятим поглядом на неї як результат законодавчої діяльності синів Ярослава. Погляд сей має під собою досить сильну підставу — напись, яка повторюєть-

¹ Відкидається “вира” в значінні приватного окупу, вводиться “вира” в значінні публічної кари — таким чином в тім самім літописнім тексті се слово уживається без усякого пояснення в двох відмінних значіннях. При тім до Володимира терміна “вира”, по гадці Геца, не було ще. Се трудності, до яких приводить його об’яснення літописного оповідання.

ся в усіх (нечисленних, щоправда) рукописах: “Правда уставлена Руской земли, егда ся совокупилъ Изяславъ, Всеволодъ, Святославъ”... Проф. Гец усуває її, уважаючи запозиченням з ширшої Правди (§ 4), де вона, мовляв, вперше з’явилася і має більш правильний вигляд і певну ціль; в другу редакцію її переніс якийсь переписувач, що, списуючи разом першу і другу редакцію, думав сею ремінісценцією ширшої Правди пояснити основну різницю між першою і другою редакцією: існування кривавої пімсти в першій, відсутність її і заміну грошевим викупом в другій; вставлена раз для пояснення ся гльоса потім переписувалася як заголовок другої редакції (II, с. 252). Викидаючи далі § 5 (суд Изяслава над Дорогобужцями) як пізнішу вставку (крім неї уважає він пізнішою припискою також § 8), вважає проф. Гец сю очищену редакцію записею права часів Ярослава, яка дає нам результат діяльності на сім полі перших двох християнських князів Володимира і Ярослава. Супроти сього кінцевий “урок Ярослава” являється її зовсім раціональним закінченням і проф. Гец підчеркує ту обставину, що в другій редакції ся кінцева фраза читається в часі теперішнім (“то ти урок Ярославль”)¹, тим часом як в ширшій Правді маємо її в часі минулім (“Асе поклони вирнии были при Ярославѣ”).

Таким чином друга редакція заповняє ту прогалину, яка робиться з перенесенням першої редакції в передхристиянські часи і традиція про Ярославове право знову дістає свій реальний документ. Разом з тим, відділяючи такою великою перервою першу і другу редакцію, проф. Гец старанно розвиває тезу, перед ним уже з притиском підчеркнену проф. Пресняковим, що друга редакція не була простим рядом доповнень до першої редакції, а являється зовсім окремим і самостійним твором. “Друга редакція супроти першої виступає перед нами як вповні самостійний твір, котрого зміст виходить зовсім від інших правних передпоилок, ніж перша редакція. З сього становища, може, й не зовсім відповідно говорити про першу і другу редакцію, бо се не дві редакції одного і того самого змісту, а два зовсім різні твори” (с. 228). Гец не згоджується з проф. Пресняковим тільки щодо одностайності сього твору, розділяючи його на дві половини — більш суцільну першу, § 1–9, — з виключенням § 3 і 8, і більш різноманітну, збірну другу, § 10–22.

Отже, тим часом як в першій редакції, по гадці проф. Геца, ми мали образ звичайового права, ще не рушеного впливами княжого права, друга являється результатом діяльності князя як законодавця, судді й організатора судівництва, але діяльності в перших стадіях її, коли ще вона не встигла

¹ Як бачимо, в оригінальній тексті зовсім нема дієслова; Гец напірає на слівце *ist* свого перекладу (с. 263), але його нема в оригіналі і через се, як завважили критики, аргумент сей не має доказової сили.

вповні опанувати всієї величезної області юридичного життя і перетравити правну спадщину попередньої доби.

“Я вважаю, отже, другу редакцію, — пише автор на с. 266 тому II-го, — за твір Ярославового часу, що в приватній записі передає нам багато з того, що було уставлено судейськими присудами, початковими загальними юридичними нормами, таксами зборів і належитостей за часів Ярослава. І не тільки як на твір самого Ярославового часу дивлюсь я на другу редакцію. Коли першу редакцію можемо ми признати за результат староруського юридичного життя перед Володимировою реформою права, то вповні правдоподібно, що в другій редакції міститься матеріал, який походить від Володимирової доби і його діяльності в області права після його першої великої реформи — заведення державної грошевої кари. Се можна сказати власне про вступ до другої редакції — про подвоєння суми кари за убиття члена княжої дружини. Бо спеціальну охорону людей княжих і княжого майна признали ми за вповні зрозумілий наслідок заведення державного правування, з князем як найвищим носителем судівництва. Взагалі той поступ в розвою права, який ми помітили в другій редакції в порівнянні з першою, не мусив наступити тільки за Ярослава — він почасти міг статися вже й за часів Володимира — першого організатора державного унормованого правного життя на Русі”.

“В першій редакції мали ми староруське звичайове право перед Володимиром — без участі князя в правнім житті; в третій редакції виступає перед нами вироблене, систематично представлене княже право — як карне, так і цивільне; посередині між ними обома стоїть друга редакція.

Друга редакція, що відбиває в собі діяльність Володимира і Ярослава в області права і суду, носить характер переходу від староруського звичайового права, від народного права часів перед Володимиром до права нового, що розпочинається Володимировою реформою — княжо-уставного права. Сей характер другої редакції супроти першої і третьої, між котрими вона стоїть всередині, — можна вказати і на поодиноких постановах, і на цілім укладі (Anlage) другої редакції. Напр., сій обставині, що в другій редакції ми маємо перші початки княжого законодавства і будівництва в протиставленні до староруського народного права, відповідає се, що круг правних норм, трактованих в другій редакції, обмежується карним правом, як і в першій редакції. В сферу цивільного права князі ще не заходять в початкових стадіях розпочатого ними нормування правного життя: бачимо се доперва в третій редакції з її вже розробленою системою права. З характером другої редакції як твором переходового часу згоджується далі і се, що постанови звичайового права про окупі за убиття збігалися, тільки спеціально приложені, почасти загострені в інтересах княжої дружини, бо, як ми вже за-
вважали, се зовсім натурально, що в сих перших початках уставування

карних норм князями княжій дружині і zarazом самому князеві була надана збільшена охорона”... і т. д. (II, с. 258).

Так представляє проф. Гец еволюцію суду і права в перших століттях Київської держави на основі своєї аналізи коротшої Правди в перших двох томах своєї праці. Другі два томи, присвячені ширшій Правді, мають з цього погляду невеликий інтерес. Вони зайняті головню коментарем, текстуальним і річевим, дуже деталічним, який містить в собі багато цінного і влучного: третій том (найбільший з усіх) дає такий коментар в порядку параграфів (в певних групах їх, чи циклах, зв'язаних однією змісту чи стилістичною суцільністю); в четвертім томі в другій половині подається систематичний огляд правного матеріалу ширшої Правди, в першій половині (с. 1—102) різні спостереження про неї як про “пам'ятку літератури”. Тут проф. Гец, одначе, не відбігає переважно від прийнятих в науці поглядів. Він підчеркує кодифікаційні поступи ширшої Правди в порівнянні з коротшою: перетворення більш конкретних, казуїстичних постанов в загальніші норми, систематичність укладу — певну синтетичність (хоч вповні логічно система не переведена і систематизується сей матеріал часом досить механічно, по певним зверхнім прикметам). Підносить одноцільність її — з виключенням певних параграфів, які він вважає пізнішими вставками (IV, с. 59) — аж до такс городників і мостників (§ 126—127), котрими кінчилася первісна запись. Дві кінцеві групи постанов — “о задницѣ” і “о холопствѣ” являються пізнішими додатками. Натомість “устав Володимѣрь Всеволодича” (§ 65), від котрого деякі дослідники починали другу, пізнішу частину ширшої Правди, входить органічно в склад ширшої Правди і не творить собою якогось пізнішого додатку. Порівняння ширшої Правди з торговельними новгородськими трактатами 1195 р. приводить автора до виводу, що його норми сходяться з основною частю ширшої Правди, до § 128, так що ся основна запись старша від неї, навіть значно старша, бо валюта ширшої Правди для трактату 1195 р. валюта стара — “старі куни”, “ветхі куни”. Додаткові кінцеві постанови ширшої Правди, мабуть, молодші від нього, але в сім доповненім складі Правда не молодша середини XIII в., судячи з того, що запись її в Синодальній Кормчій 1277 р. не може вважатися архетипом для всіх звісних версій ширшої Правди — їх відміни не можуть бути виведені з тексту 1277 р., значить архетип мусив повстати скорше. “Отже, те справді небагате, що може бути подане для докладнішого означення віку третьої редакції”, — завважає автор (IV, с. 95).

По смілих конструкціях першої половини праці (т. I і II) се робить таке вражіння, немовби неприхильні суди, якими критика стріла сміливі гіпотези I і II тому, проходили автора і знеохотили до самостійних конструкцій в дальшій часті. Ще з більшою певністю можна думати, що великий матеріал ширшої Правди немов придавив його, так що, витративши всю енер-

гію на коментування і систематизування його і спішачи покінчити з сею роботою, він уже не мав часу чи охоти перевести подібну синтетичну роботу, якої початки показав в першій часті — не постарався використати всього сього матеріалу для того, щоб дати образ дальшої еволюції нашого права на протязі сих двох століть — від половини XI до половини XIII віку, ані не перевів порівняної роботи над сим правом.

Дещо немов заповіджене першою половиною праці не знайшло свого розвитку і усправедливлення в другій. Коли автор в своїй аргументації щодо старинності першої редакції висував між іншим сей аргумент, що в ній не маємо слідів запозичення з чужих прав, ми могли сподіватися, що на другій, а особливо на третій редакції автор покаже сі запозичення і дасть ширший образ на тлі сучасних, культурних і політичних відносин сих впливів чужого права — бо ж брак варязького впливу в старшій очищеній редакції служить властиво одинокою підставою для такого раннього датування її (всі інші моменти в аргументації автора говорили тільки, що вона старша від офіційного запровадження християнства за Володимира). Тому читач з певним розчаруванням прочитає в томі другому с. 232—233, де автор висловляє гадку, що подібність деяких постанов другої редакції з германськими правами — як от подвійна вира для княжих людей, як відповідальність громади в § 2 і т. ін. — ще не доказує запозичення, і с. 79—83 тому IV, де автор говорить про візантійські і германські впливи в праві ширшої Правди: автор каже тут тільки, що “взагалі взявши в третій редакції в порівнянні з першою виступають в більшій числі сліди германського впливу або й безпосереднього запозичення” (с. 83). При одиноких подібностях права ширшої редакції з германськими записами — як подвійна вира, полувир’є за каліцтво, свод, закупництво, участь присяжників (с. 80—82), автор висловлюється переважно дуже обережно — говорить про аналогії, паралелі, стичності, можливість запозичення, так що кінець кінцем зостається зовсім неясним, чому свод першої редакції (її додатків) міг служити доказом варязького впливу, а подібності другої редакції зостаються тільки аналогіями, а не слідами впливу — які тут критерії, чи властиво нема ніяких? Це сильніше насувається се питання, коли по констатуванні германського впливу в наведених словах автор потім (с. 83—84) заявляє, що він “в противності до російських дослідників, не може знайти в третій редакції запозичення з візантійського права”. В т. II (с. 261) він досить категорично обіцяв показати вплив візантійського права на цивільне право ширшої Правди, особливо в праві спадщиннім, але тепер немов забуває про се і, полемізуючи з російськими істориками права, доводить, що подібності між Правдою і Еклогою* в такій сфері, як родина, спадщина, опіка, не вказують іще на вплив візантійського права: “вони були скрізь в приблизно подібних умовах життя і права, були і на Русі перше, ніж сюди сягнули візан-

тійські погляди” (IV, с. 84). Можна бути, розуміється, такого погляду, але чому ж не стояти на такому же становищі і в справі відносин “Р[уської] правди” до германського права?

Взагалі праця робить вражіння чогось невиношеного до кінця, спішно перерваного і закінченого, і, як я вже сказав, до певної міри розчаровує ті надії, які будила своїм початком, сама захитує ті підвалини, на котрих виведена ся привабна проба розширити картину еволюції нашого права з двох століть на які три-чотири. При тім значінні, яке має право як покажчик, так би сказати, найбільш інтимного, найбільш глибокого змісту соціальної і політичної еволюції — її підстав і вислідів, таке розширення нашої перспективи в еволюції права мало б незвичайну вагу і вартість. Але, як сказано, самі підстави, ужиті автором для сеї конструкції, не витримують її. Коли справа чужих запозичень і трактування чужоземців в постановах “Р[уської] правди” (друга редакція нічого про чужоземців не говорить, так що ся обставина також тратить значіння як критерій еволюції права і його хронологізації — II, с. 233) перестає бути критерієм, то відпадають, як я вже сказав, всякі підстави для того, щоб відсувати нашу найстаршу запись в якісь передварязькі часи. Автор і сам як совісний дослідник, зрештою, підніс ту суперечність, яка виходить з його аргументації і його помічень (IV, с. 83). “Германсько-варязький вплив на стару Русь був особливо великий в часах перед Володимиром — в часах, коли вироблялися постанови першої редакції. З Володимиром і заведенням християнства на Русі зміцнюється візантійський елемент на Русі; дороги, якими грецькі поняття, правні в тім часі, приходили на Русь, поширюються і помножаються. З сим зв’язане було певне відтиснення на другий план германського впливу — не вважаючи на дальші зносини і торгівлю між Руссю і германськими народами. Тому властиво перша редакція мусила б містити в собі більше прикмет германського права (Rechtsleben), ніж третя, що повстала після Володимира. Який з сього вислід для віку третьої редакції чи її постанов? Чи не виходить з сього, що її постанови про убивство і каліцтво з своїми германськими кавалками в своїм загальнім змісті сягають в добу передвізантійську, в варягоруські часи староруського звичайового права? І коли б було воно так, як тоді пояснити існування коротших постанов першої редакції поруч довших постанов третьої редакції, що також носять германський характер?”

Зрештою, сама по собі така давність старшої Правди, як записі права, яку пробує вивести проф. Гец, — неймовірна. Се справедливо підніс в своїй рецензії на перший том його праці проф. Пресняков; він зовсім вірно розділяв питання про архаїчний характер самого права і про старинність його записі. Проф. Гец власне робить ту — на мій погляд — помилку, що він ставить своїм завданням реконструювати запись права з часів передкняжих і робить се дорогою ріжних філологічних, текстуальних помічень і

аргументів. Справедливо було завважено критикою (проф. Дьяконовим), що при недостатчі яких-небудь пам'яток місцевого письменства з часів перед Володимиром, існування записі з VIII чи IX віку здається здогадом малоправдоподібним. Можна б вказати і ще: така запись права, коли б була зроблена не тільки в IX, але навіть в першій половині X віку, правдоподібно обросла б різними додатками, вставками, змінами, коли се було дійсно реальне право, що жило в судовій практиці до часів Володимира і Ярослава — а що воно було таке живе право, а не антикварний документ, який з якогось архівного сховка впав в руки пізнішого книжника, на се показують ті додатки, зроблені в XI в. (друга редакція), які своєю метою мають, очевидно, доповнення сеї старшої записі новими постановами.

Я дуже високо оцінюю добу Володимира як епоху небувалої перед тим організаційної княжої діяльності; де в чім і проф. Гец примикає до моїх поглядів на сю епоху, висловлених в I т. "Історії України-Руси". Але я не можу згодитися з ним, коли він тільки від часів християнізації Русі, від церковних візантійських впливів починає участь князя в суді і праві. Літописці XI в. вважали сю ролю князів далеко старшою, ніж доба Володимира, і трудно думати, щоб вони в сім помилялися.

В дальших, глухіших округах, куди тільки поволі доходили впливи княжо-дружинного ладу, княжо-дружинний суд міг справді прийти аж за Володимира, або й ще пізніше, і там суд і право до самого XI в. могли спочивати в руках громад, в тій стадії, яку малює проф. Гец. Але в насиджених князями центрах, передусім Києві, котрий і я, так само, як і проф. Гец, вважав і вважаю вітчизною права "Руської правди", — княжий суд мусив початися, мабуть, значно перед Володимиром. З тим і право в Києві в X в. не могло стояти на такій мертвій точці частого одвічного народного звичаю, як представляє собі проф. Гец, воно мусило еволюціонувати, змінитися, хоч і не в такій мірі, як в добу Володимира і Ярослава, в епоху максимальної конструктивної княжої власті. Запись, зроблена в середині X в., не могла бути підручником суді в кінці X в., навіть перед реформою права. При всім бажанні своїм ми не можемо відсунути сеї записі далеко від Володимирової реформи — навіть приймаючи її. Але саме право, яке містилося в ній, могло мати в собі пережитки дуже далекої епохи.

Толкування літописного тексту про Володимирову реформу, дане проф. Гецом, я вважаю особливо інтересним в тій часті, де він виводить з нього заведення системи публічних грошових кар поруч старих приватних композицій. Здогад його, що тут ішло про принципіальне приймання князем на себе функції суду і права супроти вище сказаного здається мені менш правдоподібним: ся функція ввійшла в княжий обіход, мабуть, уже перед Володимиром. Але про заведення княжих кар і продаж Володимиром літописець щось міг знати, і гадка проф. Геца, що сей момент лежить в основі

літописного оповідання, здається мені дуже правдоподібною, — неважаючи навіть на ті труднощі, які я згадав вище і які поділені були також рецензентами праці проф. Геца — що вира в сім оповіданні виступає в подвійнім значінні без усяких застережень з боку літописця. Гадка, що результатом сих дум Володимира з “єпископами і старцями” явився сей поворотний в історії (зверхній) нашого права момент, сей граничний пункт між старою редакцією Правди і її доповненнями, по-моєму, варта найбільшої і серйозної уваги дослідників нашого старого права.

Я підчеркую се, що другу редакцію не можна вважати чим іншим, як тільки доповненням, чи рядом доповнень, до старшої Правди. Доводи проф. Геца, як і виводи попередніх дослідників, які підчеркували самостійність другої редакції, ледве чи можуть кого переконати. Він, напр., вказує (II т., с. 228) на ту обставину, що тим часом як зміст першої редакції повторюється в третій, в другій редакції маємо тільки одну постанову, яка походить з першої редакції (§ 11 другої редакції). Критикою було справедливо пояснено, що ся обставина власне показує, що друга редакція не була самостійною збіркою правних норм, якою була ширша Правда супроти короткої, а тільки доповняла собою старшу редакцію. Супроти сього — підношу се знову з особливим натиском, дистанцію часу, яка ділить першу і другу редакцію, не можна поширювати занадто, бо, очевидно, в момент списування сих доповнень старша запись мала ще характер збірника реального, “дійствовавшего” права.

Зусилля проф. Геца, звернені на те, щоб наблизити по можності другу редакцію до часів Володимирової реформи, не можуть вважатися щасливими. Його здогад, що вступна запись другої редакції про постанови Ярославичів заблукала сюди з ширшої Правди, не мають під собою ніякої реальної підстави; се чистий здогад. Пок[іийний] Голубовський з приводу видання Сергеевича* висловив був гадку, що в другій редакції читалася спочатку записка про скасування “убиення за голову” подібно, як в ширшій Правді, і потім була замінена теперішньою інтитуляцією; се був досить довільний здогад, але проф. Гец іде далі, припускаючи, що в другу редакцію її перенесено з третьої. Ми не маємо ніякої реальної підстави викидати її звідси, а значить, мусимо сю запись права класти на часи по смерті Ярослава — може бути зараз, безпосередньо як підсумок законодатної роботи Володимира і Ярослава, яким вважає його проф. Гец; на часи безпосередньо по смерті Ярослава клали сю запись, особливо її першу частину і раніше деякі дослідники — але все-таки по смерті Ярослава. А з тим самим — не можучи відсувати далеко одну від одної першу і другу редакцію “Рус[ької] правди” — мусимо старшу Правду вважати записсю десь з часів Володимира — не багато раніше від його реформи.

Проф. Гец зовсім справедливо завважає, що та реформа системи кривого права і судівництва, яку літописець виловив в кількох словах свого

оповідання, мусила стрінутися з різними перешкодами. Літописець короткими лапідарними рисами малює вагання Володимира, диспути з єпископами, протести представників старого ладу. Все се мусило тягнутися досить довго. Ані Володимир не зразу пішов за гадкою духовенства, ані нова система кар не зразу виявила непридатність для обставин українського життя. Приходиться думати, що ся справа потягнулася до останніх літ панування Володимира, а децю перетяглося через завірюхи 1015–1019 рр. аж до часів Ярослава.

І так одинокий *terminus post* [хронологічний термін], який можемо поставити для старшої Пrawdи, се останні літа Володимира. (Момент піднесений свого часу давнішими дослідниками, напр., Тобіном і повторений Гецом — що старша редакція не має згадок про християнство, не має хронологічної вартості, бо й друга редакція так само їх не має, і в третій редакції є одна тільки і то дуже малозначна і випадкова згадка — ніякої іншої хронологічної опори, крім літописного оповідання про реформу, не маємо). Приймаючи — як дуже правдоподібний — вивід проф. Геца, що старша Пrawdа дає нам образ старого київського права і суду X віку — списані, одначе, не раніше, мабуть, кінця сього століття, а дуже можливо — навіть в першій або в початку другого десятиліття XI віку. Спеціальних архаїзмів, які б вказували на дуже велику давнину форм, в ній не бачимо. Трудно, напр., твердити, що “мир” старшої редакції означає сільську громаду в протиставленні городу третьої, як се робить Гец; на се нема підстави. “Мир” термін дуже загальний, дарма що заховався в сучасній великоросійській термінології в значінні сільської громади, а поняття городського округу само по собі, певне, старше X віку. Зрештою, щодо раннього часу записі, то сам автор, прихильно приймаючи в кінцевих розділах своєї книги замітки Шахматова, висловлені в листі до нього (IV, с. 94), що “запись закріпила готовий, вироблений усний текст — кодифікація сталася в живій мові, а не на письмі” — далі йдучи в сім напрямі, мабуть, прийшов би до переконання про потребу різко розділити час вироблення певних правних норм — афоризмів від їх записання в систематичній збірці.

Таким чином гіпотези, поставлені проф. Гецом, крім того, що не доведені до повного викінчення (як такі незароблені прогаліни треба вважати, що автор зовсім не постарався відтворити з свого становища ті моменти, в яких старша редакція дістала свої додатки і прийшла до того виду, в яким її маємо, і ті обставини, в яких повстала потім коротка Пrawdа), мусять бути в значній мірі обмежені. Рами начеркненого ним образу еволюції нашого старого права мусять бути затіснені. Все се, одначе, не позбавляє значіння його проби конструкції її. Навпаки, вона повинна вплинути дуже значно на дальші студії над історією староруського права, і думаю — вплинуть таки без сумніву. Як ми бачили, головні тези, які заложено в основу його гіпоте-

зи, властиво не нові — протиставлення старшої Пrawdи пізнішим редакціям як системи приватних композицій системі публічних кар, як старого права докняжого — праву княжому і княжому вжиткові з права і суду для охорони і зміцнення становища свого і своєї дружини висловлялися в науковій літературі і перед працею Геца. Але його важною заслугою являється те, що сі погляди, висловлювані в здержливих загальних формах, в науковій літературі часто недоцінені, призабуті, полишені без уваги, він поставив сміливо, різко, ясно, розвинув їх і довівши до повних виводів, пов'язав в одну систему, в один образ, широко зачеркнений, в значній мірі вироблений. Різка границя, яку він потягнув між старшою Правдою і пізнішими редакціями, різше, ніж хто-небудь, їх антитеза, котру він постарався поставити можливо яскраво, підчеркнувши якомога всі різниці, зробили своє вражіння в наукових кругах, вперше здається. Сміливість, з якою він пірвав з традиційними поглядами, усвяченими давністю в науковій літературі, мусить бути признана чималою заслугою, бо вона, без сумніву, обіцяє, в оновленій енергії досліду над основними проблемами еволюції староруського права, цінні здобутки для історії його і всього політичного розвитку київської доби. Видвигнений ним з особливою силою принцип досліду кожної з редакцій самої для себе матиме, без сумніву, також цінний вплив на дальші досліди.

Вже в тій чималій критичній літературі*, яка за сі чотири роки була викликана працею проф. Геца від перших томів її (одмічу цінні статті з приводу перших томів ак[адеміка] Дьяконова в “Известиях”, 1911 р., проф. Преснякова в “Журнале Мин[истерства] нар[одного] просв[ещения]”, 1912 р., далі статті проф. Владимирського-Буданова в київ[ських] “Университ[етских] известиях”, 1911, 1912, [проф.] Флоровського в “Известиях одесского библиограф[ического] общества”, 1912*, проф. Филиппова в москов[ському] “Юридическ[ом] вестнике”, 1914; проф. Кадлеца в “Sbornik věd pravnich a statnich”, 1914), поруч скептичних заміток про ті чи інші здогади проф. Геца видно і певні позитивні впливи його праці, які мусять бути написані на його заслугу. Підчеркнена цим потреба студювання старшої редакції самої в собі і різке відграничення її від пізніших редакцій знайшли собі певне признання з боку найбільш уважливо настроєних дослідників. Поруч критичних поправок до поглядів проф. Геца знаходимо вже і проби самостійних конструкцій в дусі сих принципів.

Такий характер має випущена недавно книжка харківського професора Мик[олая] Максимейка “Опыт критического исследования Русской Правды. Вып[уск] первый: Краткая редакция” (Харків, 1914). Він вповні прилучається до поглядів Геца щодо різкої відмінності старшої редакції від другої і потреби студювати її зовсім незалежно від другої редакції, чи від короткої Пrawdи в повнім складі. Але сю різку відмінність, яку проф. Гец

(й інші перед ним) об'ясняють хронологічно, як пам'яток двох різних епох в розві кїївського права, д[обродї] Максимейко хоче пояснити, так сказати, географічно: старша редакція — се запись права новгородського, друга редакція містить право кїївське; записі зроблені в однім часі, одною особою, яка звела їх в одну пам'ятку. Рїжницї між ними пояснюються соціальною і політичною структурою Новгороду і Києва: в Новгороді князь не грав такої ролі, як по інших землях, дружина його також, і взагалі “ідея рівноправності горожан, що дає закраску змістові першої редакції, являється прикметою Новгороду” (с. 18); тим поясняється перевага в ній “приватно-правного погляду на завдання кари”, тим часом як друга редакція займається головню княжими оплатами і взагалі виявляє “особливий інтерес до князя”.

Як відомо, гадка про новгородське походження “Р[уської] правди” не новість в науці, і авторові лишалося тільки позбирати старі аргументи, які наводилися на потвердження сеї гадки. Але діло в тім, що ці аргументи не були в силі довести спеціально новгородського характеру “Р[уської] правди”, тому їх і закинено в новїшій літературі, а авторові не удалося додати до них нічого важливішого, що могло б справді свідчити про новгородське походження старшої Правди. Щоб доказати локальний характер другої Правди, йому прийшлося збивати значіння заголовної записки другої редакції, яка зовсім ясно говорить, що її постанови були результатом спільного законодавства всіх головних князів тодішньої руської політичної системи; її автентичність автор сам дуже завзято боронить проти здогадів Голубовського і Геца, але об'яснення, яке пробує дати її змістові (як тільки хронологічному означінню, с. 79), ледве чи кого переконає.

Антитеза Новгороду як землі, де роля князя і дружини була незначна, Києву, як центру з особливо розвиненою ролею князя, оперта цілком на відносинах пізніших, XII—XIII, і навіть XIV—XV в. Сі відносини були впливом фактів пізніших, і для першої пол[овини] XI віку не мають значіння. Є сильні ознаки навпаки, що старий Новгород X і першої чверті XI в. був навпаки дуже сильним дружинним центром з дуже сильно вираженою ролею і властю князя, і суперництво Києва і Новгороду, яке проходить червоною ниткою через перші сторінки літописі, було суперництвом двох найбільших центрів дружинно-княжого укладу.

Прикмети пізнішого новгородського життя, XIII—XIV в., таким чином не можуть пояснити спеціального характеру старшої Правди. Автор, зрештою, й сам не витримує при своїй тезі, признаючи (с. 59 і т. д.), що самими прикметами новгородського життя ще не можна пояснити повного мовчання старшої Правди про князя і його суд. Він думає, що автор записі умисно пропускав з новгородського права ті сторони, які далеко повніше могли бути представлені на основі права кїївського, що автор сеї кодифіка-

ції свідомо проминав те, що могло дати повторення тих самих норм, або певну суперечність між одною записсю і другою, між нормами новгородськими і київськими. Але переносячи аргументацію на сей ґрунт — умисного добору, автор, очевидно, позбавляє значіння свою першу тезу — що дві записі характеризують дві ріжні політично-соціальні організації сучасної руської політичної системи.

Другу трудну операцію приходиться авторові проробити, щоб поставити першу редакцію на одну хронологічну лінію з другою — доказати, що вона походить з часів по смерті Ярослава (с. 80 і д.). А кінець кінцем найслабший пункт всієї аргументації — яку ж ціль могла мати така вибірка з двох локальних прав двох земель, Новгородської і Київської, — вибірка, яка в результаті не давала ні докладного поняття про новгородське право, бо автор, мовляв, свідомо пропускав не раз дуже важні норми, ані про право київське, бо автор як новгородець (таким вважає його автор, не наводячи ніяких конкретних аргументів за тим) не знав добре київського права — “його знайомість з ним була уривкова і випадкова” (с. 87). Автор і сам признає, що ніякого практичного значіння ся кодифікація не мала (с. 103). Яку ж ціль мав невідомий укладчик “Р[уської] правди”? Проф. Максимейко думає, що він хотів противставити грецькому праву Кормчої книги право руське. “Широке розповсюдження Кормчої книги було серйозною небезпекою для руського права, яка мусила розбудити національну свідомість в освіченим громадянстві Росії (sic). Аби забезпечити і спасти рідне (отечественное) право, щоб його не витиснуло і не затопило законодавство грецьке, треба було його подати до відомості, надавши певну письменну форму, яка була б охороною дальшого існування. Сій потребі і могла вдовольяти “Руська правда” (с. 105). Титул Правди відкриває нам не узький обрій окремої області, а більш грандіозну перспективу і показує, що перед мисленням зором укладчика короткої Правди носився образ єдиної Росії, що хоч не була втілена в реальні політичні форми, одначе, представляла собою одну етнографічну цілість” (с. 103).

Зістається, одначе, при тім зовсім незрозумілим, яким способом вибірка, неповна, з двох локальних прав, ніким не санкціонована, не введена в практичний ужиток — навіть не приведена в одну систематичну цілість, могла оборонити “отечественне” право від затоплення його правом грецьким¹. Так само дивним зістається, що автор перейнятий такими грандіозними

¹ Автор думає, що автор записі сам стояв під сильним впливом візантійського права (властиво римського Юстиніанового, його джерела) — не тільки систематизував під його впливами правний матеріал, але навіть “сочинил, руководствуясь общим принципом, заимствованным у римских юристов” (с. 162). Сим виводам присвячена друга половина його книги, але їх тут не будемо рушати.

(дуже неправдоподібними, правда) завданнями сотворення загальноруської кодифікації, не подбав навіть про те, щоб ввести до неї права хоч би найближчих Новгородів земель — Полоцької й Смоленської, а обмежився на неповних вибірках з прав Новгорода і Києва.

Не признаючи влучними ці конструкції проф. Максимейка, я бачу в його книзі ще один симптом розбудженого заінтересування до основних питань еволюції юридичного і політичного життя Київської Русі, яке в російській науковій літературі зв'язується з такими працями, як статті пок[ійного] Павлова-Сильванського, розвідки ак[адеміка] Шахматова, цінні книги проф. Преснякова і Приселкова і, без сумніву, своє дальше оживлення знайде в праці проф. Геца і викликаними нею критичними студіями і розвідками. Явище в кожному разі дуже втішне, як навіть своїми крайностями і перебільшеннями обіцяє цінні наслідки в будучності.

Криворівня, в липні 1914

У ста із лишком томах “Записок” нагромадилася велика кількість досліджень з історії літератури... іще більше з історії — особливо з історії козацької епохи, також із культурної і соціальної історії козацької епохи, також із культурної і соціальної історії XVI—XIX століть... також з етнології і фольклору... — див. нещодавно видану детальну бібліографію праць, вміщених у часописі: Бібліографія “Записок Наукового товариства імені Шевченка”: Томи I—CCXL (1892—2000) / Укл. В.Майхер. — Львів, 2003.

У сфері археології — систематичне зібрання матеріалів з історії козацтва... — тут під “археологією”, за тодішнім розумінням у Росії, розуміли археографію.

М.К.

Нові гіпотези з історії староруського права.

Критичні замітки з приводу праці К.Л.Гецца

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Нові гіпотези з історії староруського права. Критичні замітки з приводу праці К.Л.Гецца // Український науковий збірник. Видання Українського наукового товариства в Києві. — М., 1915. — Вип. 1. — С. 1—10.

М.Грушевський на сторінках своєї “Історії України-Руси” досить розгорнуто подав свої погляди на визначну пам’ятку давньоруського законодавства “Руську правду” (Львів, 1905. — Т. III. — С. 352—387), де він зупинився на походженні пам’ятки, списках та редакціях (вважаючи, що їх було чотири: “найдавніша” Правда (17 параграфів), коротка Правда, ширша Правда та скорочення з другої і третьої Правди — як четверта редакція)), рецепції права, системі покарань, проблемах укладання в руському праві, родинних відносинах, правовому становищі жінки тощо. М.Грушевський також у бібліографічному екскурсі ознайомив читача з головною літературою з давньоруського законодавства (Там само. — С. 547—551). Слід сказати, що в сучасній історіографії прийнято виділяти три редакції “Руської правди”: коротку, широку і скорочену.

У коментованій статті-рецензії М.Грушевський, користаючись з виходу друком праць німецького дослідника Л.Гецца та харківського вченого М.Максимейка, уточнив у науковій дискусії свої погляди насамперед щодо часу появи найстаршої редакції “Руської правди” й можливої рецепції та запозичення правових положень у ній з візантійського та скандинаво-германського права. З евристичної точки зору М.Грушевський схвалював сприйняв концепції німецького дослідника, що вибудував струнку гіпотезу про раннє формування та запис давньоруського звичаєвого права ще до епохи князя Володимира Святославича. Автор “Історії України-Руси” висловлювався подібно, хоч і не так категорично про раннє походження “Руської правди”: “може вона бути й ранішою від часів Ярослава” (Там само. — С. 353). Проте в підсумку, наводячи погляди інших рецензентів робіт Л.Гецца, М.Грушевський вважав малоімовірним писемний запис пам’ятки права у доволодимирову епоху, з якої загалом залишилося мало писемних джерел. Більш категорично висловився М.Грушевський щодо поглядів Л.Гецца про широкі запозичення у “Руській правді” з скандинаво-германських правових норм.

Критичні зауваження також викликала нова робота харківського дослідника Миколи Максимейка (1870—1941) про “Руську правду”, що вийшла друком у Харкові у 1914 р.: Опыт критического исследования Русской Правды (Вип. 1: Краткая редакция). М.Грушевський аргументовано спростовує відродження цим дослідником старих поглядів про новгородське походження короткої Правди, які раніше були відкинуті в історіографії.

У післяреволюційний період харківський дослідник і далі працював над обраною темою, див.: *Максимейко М.* Система Руської Правди в її поширеній редакції // Праці Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права. — К., 1926. — Вип. II. — С. 50–73; *Він же.* Про смердів Руської Правди // Праці Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права. — К., 1927. — Вип. III. — С. 59–82; *Він же.* Інтерполяції в текстові поширеної Руської Правди // Праці Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права. — К., 1929. — Вип. VI. — С. 1–34; *Він же.* Закупы Русской Правды // Наукові записки науково-дослідної кафедри історії української культури. — Харків 1927. — № 6. — С. 27–48.

Див. також основні видання та дослідження “Руської правди” з часу публікації М. Грушевського: *Лашенко Р.* Лекції по історії українського права. — Прага, 1923. — Ч. 1: Княжа доба; Руська Правда / Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій / Склад та підготував до друку С. Юшков. — К., 1935; *Правда Русская / Ред. Б. Д. Греков.* — М.; Ленинград, 1940–1947. — Т. I–II; *Тихомиров М.* Исследования о Русской Правде. — М., 1941; *Юшков С.* Русская Правда. Происхождение, источники, ее значение. — М., 1950; *Тихомиров М. Н.* Пособие для изучения Русской Правды. — М., 1953; *Білецький Л.* Руська правда й історія її тексту / За ред. Ю. Книша. — Вінніпег, 1993; *Зимин А. А.* Русская Правда / Отв. ред. В. Янин. — М., 1999.

с. 266 *Подібно як з формального, текстуального боку праця Калачова, переведена в 1840-х роках...* — йдеться про працю: *Калачов Н.* Предварительные юридические сведения для полного объяснения Русской Правды. — М., 1846; 2-е вид.: М., 1885.

...(пок[і]йний] Павлов-Сильванський забрався до нового видання текстів, але, на жаль, умер, не довівши до кінця свого плану)... — свої погляди на “Руську правду” дослідник виклав у праці: *Павлов-Сильванский Н. П.* Феодализм в древней Руси. — СПб, 1907.

...висліди славних німецьких юристів першої половини XIX в. — Еверса, Рейца, Тобіна... — основні праці цих вчених про “Руську правду” див.: *Ewers J. Ph.* Das älteste Recht der Russen. — Dorpat, 1826 (у російському перекладі: СПб, 1835); *Reutz A.* Versuch über die geschichtliche Ausbildung der russischen Staats- und Rechts-Verfassung. — Mitau, 1829. 2 v. in 1 (477 р.); *Tobien E. S.* Sammlung Kritisch bearbeiteter Quellen der Geschichte des Russischen Rechtes. B.I.: Die Prawda Russkaia. — Dorpat, 1844.

с. 268 *...основний список Археографічний, замість Академічного, взятого за основний Калачовим і за ним В[ладимирським]-Будановим* — у підставу видання короткої редакції “Руської правди” дослідники беруть найдавніші списки — Академічний та Археографічний, які дійшли до нас з кінця XIII ст. М. Владимирський-Буданов видав пам’ятку у своїй праці: *Владимирский-Буданов М.* Хрестоматия по истории русского права. — 2-е изд. — К., 1876. — Вып. 1.

с. 276 *...подібності між Правдою і Еклогою...* — Еклога — законодавчий звід у Візантії; поширений з VIII ст., що містив компіляцію Кодексу Юстиніана та пізніше законодавство.

с. 279 *...з приводу видання Сергеевича...* — див.: Русская Правда в четырех списках: по спискам Археографическому, Троицкому и князя Оболенского с дополнениями и вариантами из других списков / Изд. В. Сергеевич. — СПб, 1904.

с. 281 *Вже в тій чималій критичній літературі...* — див. численні рецензії на праці Л. К. Гетца в російській науковій періодиці: *Дьяконов М. А.* Рец.: Prof. dr. Goetz L. K. Das russische Recht. 1-er Band: Die älteste Redaction des russischen rechtes. 1910. — СПб, 1911 (відбитка з: Известия Отделения Русского языка и словесности

Имп. академии наук, т. 16, кн. 1); *Владимирский-Буданов М.* Рец: Das russische Recht [Т. II]. — К., 1911 (відбитка з: Университетские известия Киевского университета за 1911, № 3); *Його ж.* Рец: Das russische Recht. Доктора Леопольда Карла Гетца, профессора Бонского университета. Т. II. Штутгарт, 1911 г. — К., 1912 (відбитка з: Университетские известия Киевского университета за 1912, № 10).

...[проф.] *Флоровського в “Известиях одесского библиограф[ического] общества”, 1912...* — рецензія вийшла окремою брошурою: *Флоровский А.В.* Новый взгляд на происхождение “Русской Правды” (Prof. L.K. Goetz. Das russische Recht, Stuttgart, I—II, 1910—1911). — Одесса, 1912.

М.К.

Новіша література по історії В[еликого] кн[язівства] Литовського.

Критичний огляд

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Новіша література по історії В[еликого] кн[язівства] Литовського. Критичний огляд // Український науковий збірник. — Вип. II. — М., 1916. — С. 21—39. Машинопис з авторськими виправленнями чорнилом зберігається у: Інститут рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В.Вернадського НАН України. — Ф. X, спр. 34682, арк. 1—37.

с. 285 *Випущений нарешті по таких довгих п'ятдесятилітніх заходах корпус литовських літописей (XVII т. “Полоного собрания [русских] летописей”)*... — Полное собрание русских летописей, издаваемое Археографической комиссией Министерства народного просвещения. — Т. XVII: Западнорусские летописи. — СПб, 1907.

...*випущені перші початкові томи Литовської метрики* — йдеться про публікації: Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической комиссией. — СПб, 1903. — Т. XX: Литовская метрика. — Т. I; СПб, 1910. — Т. XXVII: Литовская метрика. Отд. 1. Часть 1. Книга записей; Юрьев, 1914. — Т. XXX: Литовская метрика. Отд 1—2-й. Часть 3. Книга публичных дел.

Поza тим матеріали локального значіння — видання археографічних комісій Віленської і Київської, Вітебського центрального архіву — йдеться про багатотомне видання Віленської археографічної комісії для розбору давніх актів. Див.: Акты Виленской археографической комиссии. — Т. 1—39. — Вильно, 1865—1909. Публікувалися актові матеріали по історії Литви і Білорусії XV—XVI ст.: магистратів Мінська, Вільно, Гродна, Бреста, гродських, земських, копних судів. Це томи 1—15, 17—18, 21—27, 30—32.

с. 286 *В 1892—1893 рр. опублікував велику монографію...* — *Любавский М.К.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания 1-го Литовского статута // Чтения в Обществе истории и древностей российских. — М., 1892. — № 3. — С. 1—62; № 4. — С. 63—296; 1893. — № 3. — С. 297—764; № 4. — С. 765—884 (окремою книгою. — М., 1892).

В 1901 р. видав другу... — *Любавский М.К.* Литовско-русский сейм: опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства // Чтения в Обществе истории и древностей российских. — М., 1900. — № 4. — С. 1—508; 1901. — № 2. — С. 509—850; 1901. — № 4. — С. 1—232 (окремою книгою. — М., 1900).

с. 288 *В своїм огляді устрою українських земель литовсько-польської доби (в т. V) я власне старався прослідити сей процес на різних полях суспільного і політичного устрою...* — див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. V. — 2-ге видання. — К., 1998.

ЗМІСТ

с. тексту с. ком.

<i>М.КАПРАЛЬ, А.ФЕЛОНЮК. Передреволюційне десятиліття великого історика України (1906—1916)</i>	V	
Розділ I. ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	1	
До біографії митрополита Онисифора Дівочки	3	590
З облоги Белза в 1352 р.	7	592
Одна з українських колекцій	8	593
Рожне поле	11	594
Студії з економічної історії України	13	596
Господарство польського магната на Задніпров'ї перед Хмельниччиною	76	602
Байда-Вишневецький в поезії й історії	90	604
Сучасна вірша про неволю Вишневецького	116	606
До портрета Мазепи	120	607
Ще до портрета Мазепи.	122	608
Шведсько-український союз 1708 р.	123	609
Новий хозарський текст про війни Олега	135	610
Український рух на схід. Розселення за московською границею до 1648 р.	140	611
Розділ II. ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЙНІ СТАТТІ, ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ГАСЛА	173	614
Коли сфабрикована грамота Любарта луцької катедри?		
Критична замітка	175	614
Українське наукове товариство в Києві й його наукове видавництво	177	615
Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності	185	616
До питання про розселення в'ятчів. Кілька заміток з приводу новіших праць	192	621
Лопушанський "Святовид"	196	621
Нові конструкції початків слов'янського і українсько-руського життя. Критичні замітки	197	622
Останні випуски праці проф. Жуковича про релігійні відносини XVII в.	217	624
Останні томи "Архива Юго-Западной России"	224	627
Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства	229	628
Нові гіпотези з історії староруського права. Критичні замітки з приводу праці К.Л.Геца	266	641
Новіша література по історії В[еликого] кн[язівства] Литовського. Критичний огляд	285	643
Короткий огляд української історії	303	647
Українська справа в її історичному розвитку	312	649
Глинський Михайло Львович	338	651
Гонта	340	654

Запоріжжя і Запорізька Січ (Січа)	342	656
[Виступ на загальних зборах НТШ 30 квітня 1907 р.]	350	657
[Виступ на загальних зборах НТШ 12 травня 1909 р.]	352	658
Розділ III. АРХЕОГРАФІЧНІ ПУБЛІКАЦІЇ ТА ПЕРЕДМОВИ	355	659
Лист Володимирської громади з 1324 р. (Факсиміле листа й печатки)	357	659
Матеріали до історії Коліївщини. IV. Оповідання очевидця про смерть Гонти	361	660
Три листи Волод[имира] Антоновича до Антонія Мйодушевського	364	662
Записка Гендльовіка про банатських запорожців	371	664
До історії Остриянинової еміграції. Постриження вдови Остриянина в Москві	372	664
Історія Хмельниччини, списана Силуяном Мужилівським в лютім 1649 р.	376	665
Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського брацтва. Признання кирило-мефодіївців	387	665
Вступне слово [до т. LXIX “Записок НТШ”]	529	671
Передне слово [до: Свендцький І. Опис рукописів народного дому]	531	671
Передмова [до т. ХСІІ “Записок НТШ”]	533	673
Від комісії [Передмова до т. VIII “Жерел”]	534	674
Від комісії [Передмова до т. ХХІІ “Жерел”]	538	677
Розділ IV. НЕКРОЛОГИ	539	678
Богдан Бучинський. Посмертна згадка	541	678
Пам’яті Никандра Молчановського	543	680
Петро Голубовський. Некролог	550	684
Микола Дашкевич. 1852—† 20.I.1908	553	687
Пам’яті Володимира Антоновича	558	691
Кн[язь] Ян-Тадеуш Любомірський. (Некролог)	560	693
Ф. Леонтович—В. Ключевський—Д. Самоквасов. (Некрологічні замітки)	562	694
В. І. Сергеевич. Посмертна згадка	568	701
Пам’яті Євгена Голубінського	570	702
Пам’яті Якова Шульгина	575	705
Пам’яті Миколи Лисенка. Промова Мих[айла] Грушевського	579	709
Іван Филевич. Некрологічна замітка	584	713
Костянтин Михальчук	587	716
Пам’яті Володимира Лозинського	589	719
КОМЕНТАРІ	590	
СПИСОК ЦИТОВАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	720	
ПОКАЖЧИК	726	
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ	753	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 8

Серія “Історичні студії та розвідки (1906—1916)”

Редактор *Л.Веремієнко*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *С.Довба*
Коректори *М.Ломеха, Б.Павлів, О.Тростянин*

Здано на складання 21.02.2006. Підп. до друку 17.11.2006.
Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 62,56.
Умовн. фарбовідб. 62,98. Обл.-вид. арк. 55,00. Наклад 5000 прим.
Свідоцтво держ. реєстру: серія ДК № 2980. Вид. № 14. Зам. 432-7.

Державне підприємство “Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
www.dsv-svit.lviv.ua; e-mail: office@dsv-svit.lviv.ua

Друк на ВАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас”
75005 м. Львів, вул. Зелена, 20

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. /Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.;
Голов. ред. П.Сохань. — Львів: Світ, 2002 —
Т. 8: Серія “Історичні студії та розвідки (1906—1916)”. — 2007. —
776 с.

ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-484-0 (т. 8).

Восьмий том зібрання праць М.Грушевського продовжує серію “Історичні студії та розвідки” і охоплює період 1906—1916 рр. У томі вміщені численні історичні статті, огляди, рецензії, археографічні передмови та публікації вченого, некрологи й посмертні згадки про істориків, суспільних діячів — сучасників М.Грушевського.

Видання розраховане для істориків, етнографів, філологів та всіх, хто цікавиться історією України.

ББК 63.3 (4 УКР)

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-484-0 (т. 8)